UDK: 376.3:372.4

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA NUTQIY QIYINCHILIKLARNING YOZMA NUTQ SHAKLLANISHIGA TA'SIRI VA KORREKSION-PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Botirova Ra'no Baxtiyor qizi
Alfraganus Universiteti, Maxsus pedagogika (logopediya)
yo'nalishi 2-kurs talabasi
E-mail: ranobotirova6464@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4372-5815

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy qiyinchiliklarning yozma nutq shakllanishiga ta'siri hamda bu qiyinchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan korreksion-pedagogik yondashuvlar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda logopediya, maxsus pedagogika va til o'zlashtirish psixologiyasi bo'yicha mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalar, shuningdek ta'limga oid qonunchilik hujjatlari tizimli o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, og'zaki nutqning fonetik-fonematik, leksik va grammatik tomonlaridagi kamchiliklar yozma nutqda tovush tushirib qoldirish, harflarni almashtirish, so'zlarni qo'shib yoki bo'lib yozish, qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llash va bog'langan matn tuzishdagi qiyinchiliklar shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Maqolada nutqiy qiyinchilik turlari bilan yozma nutqdagi ko'rinishlar o'rtasidagi bog'liqlik tizimlashtirildi, o'zbek tilining xususiyatlarini inobatga oluvchi besh bosqichli korreksion-pedagogik yondashuv modeli taklif etildi va o'qituvchi, logoped hamda ota-ona hamkorligiga oid amaliy tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: nutqiy qiyinchiliklar, yozma nutq, disgrafiya, fonematik idrok, boshlang'ich ta'lim, korreksion-pedagogik yondashuv, logopedik yordam, inklyuziv ta'lim.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируется влияние речевых трудностей на формирование письменной речи у младших школьников и рассматриваются коррекционно-педагогические подходы к их преодолению. На основе теоретического анализа отечественных и зарубежных источников показано, что недостатки фонетико-фонематической, лексической и грамматической сторон устной речи могут проявляться в письме в виде пропусков и замен букв, слитного или раздельного написания слов, ошибок в употреблении аффиксов и трудностей при построении связного текста. Систематизирована связь между видами речевых нарушений и их проявлениями в письменной речи, предложена пятиэтапная модель коррекционно-педагогической работы с учётом особенностей узбекского языка, даны рекомендации по взаимодействию учителя, логопеда и родителей.

Ключевые слова: речевые трудности, письменная речь, дисграфия, фонематическое восприятие, начальное образование, коррекционно-педагогический подход, логопедическая помощь, инклюзивное образование.

ABSTRACT: The article examines how speech difficulties affect the formation of written language in primary school pupils and discusses corrective-pedagogical approaches to overcoming them. A theoretical analysis of national and international sources shows that deficits in the phonetic-phonemic, lexical and grammatical aspects of oral speech may appear in writing as omissions and substitutions of letters, incorrect word segmentation, errors in the use of suffixes and difficulties in producing connected text. The relationship between types of speech difficulties and their written manifestations is systematised, a five-stage model of corrective-pedagogical work that takes the features of the Uzbek

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

language into account is proposed, and practical recommendations for cooperation between the teacher, the speech-language therapist and parents are given.

Keywords: speech difficulties, written language, dysgraphia, phonemic awareness, primary education, corrective-pedagogical approach, speech therapy, inclusive education.

KIRISH

Yozma nutq bolaning maktab ta'limidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy ko'nikmalardan biridir. Boshlang'ich sinfda o'quvchi yozuv orqali nafaqat o'z fikrini bayon etishni, balki barcha o'quv fanlari bo'yicha bilimlarni o'zlashtirishni ham boshlaydi. Shu sababli yozma nutqning shakllanishidagi har qanday qiyinchilik o'qish, imlo, matn tuzish va umuman o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirish, inklyuziv ta'lim muhitini yaratish va alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarga maxsus pedagogik yordamni takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun ta'lim olish huquqining kafolatlanishini, ta'limning inklyuzivligini va har bir o'quvchining ehtiyojiga moslashishini belgilaydi [1], «Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Qonun esa reabilitatsiya va inklyuziv ta'lim masalalarini tartibga soladi [2]. Bu hujjatlar nutqiy qiyinchiliklarga ega o'quvchilarga zarur yordam ko'rsatilishi uchun umumiy huquqiy asos yaratadi (bu xulosa muallif tahlilidan kelib chiqadi).

Amaliyotda nutqiy qiyinchiliklar ko'pincha faqat bola yozishni o'rgana boshlagach yaqqol seziladi. Ona tilida og'zaki nutq nisbatan erkin bo'lib ko'ringan bola daftarda tovushlarni tushirib qoldiradi, harflarni aralashtiradi, so'z oxiridagi qo'shimchalarni yozmaydi yoki matn tuzishda qiynaladi. Bunday xatolar ko'pincha e'tiborsizlik yoki «sustkashlik» deb baholanadi, holbuki ular og'zaki nutqdagi yashirin kamchiliklarning natijasi bo'lishi mumkin [3]. Xorijiy tadqiqotlarga ko'ra, maktabgacha yosh oxirida bolalarning taxminan 7,4 foizida rivojlanishga xos til buzilishi aniqlangan [4], til buzilishiga ega bolalar esa keyinchalik o'qish va yozishda qiyinchiliklarga uchrash xavfi yuqori guruhni tashkil etadi [5]. Mahalliy sharoit uchun bunday ko'rsatkichlar alohida empirik tadqiqotda aniqlanishi lozim.

Shu bilan birga, mavzu bo'yicha ishlar asosan rus va ingliz tilli manbalarga tayanadi, o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, morfologik va imloviy xususiyatlari esa korreksion ish nuqtai nazaridan yetarlicha tizimlashtirilmagan. Bu holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi — boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy qiyinchiliklarning yozma nutq shakllanishiga ta'sirini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish va korreksion-pedagogik yondashuvlarni o'zbek tili xususiyatlarini hisobga olgan holda tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: (1) og'zaki va yozma nutq o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy asoslarini o'rganish; (2) nutqiy qiyinchilik turlarining yozma nutqdagi ko'rinishlarini tizimlashtirish; (3) o'zbek tilining yozma nutq o'zlashtirishga ta'sir etuvchi xususiyatlarini aniqlash; (4) korreksion-pedagogik yondashuv modelini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalar berish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy va umumlashtiruvchi xarakterga ega bo'lib, unda empirik tajriba (so'rov, test yoki pedagogik eksperiment) o'tkazilmagan. Tahlil materiali sifatida logopediya, maxsus pedagogika, til o'zlashtirish psixologiyasi va bolalar nutqi bo'yicha mahalliy va xorijiy monografiyalar, o'quv qo'llanmalar, xalqaro jurnallardagi sharhlar va meta-tahlillar hamda O'zbekiston Respublikasining ikkita qonuni tanlab olindi. Manbalarni tanlashda ularning boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar nutqi va yozuviga, nutq va yozuv buzilishlarining tashxisi va korreksiyasiga yoki ta'limning huquqiy asoslariga oid bo'lishi hisobga olindi. Qonun matnlari milliy qonunchilik ma'lumotlari bazasi orqali o'rganildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

– **tizimli tahlil** — og'zaki va yozma nutq munosabati, yozuv buzilishlarining tasnifi va korreksion ish tamoyillarini o'rganishda;

– **qiyosiy-tahliliy usul** — turli ilmiy maktablarning (psixolingvistik, neyropsixologik, pedagogik) qarashlari hamda xorijiy va mahalliy yondashuvlarni solishtirishda;

– **tipologik tahlil** — o'zbek tilining yozuvga ta'sir etuvchi fonetik va morfologik xususiyatlarini ajratishda;

– **modellashtirish va tizimlashtirish** — korreksion-pedagogik yondashuv modelini hamda amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda.

Ish nazariy bo'lgani uchun keltirilgan misollar tahliliy xarakterga ega, xulosalar esa mahalliy maktab sharoitida sinovdan o'tkazilmagan va tavsiya sifatida qaralishi lozim.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

1. Og'zaki va yozma nutq o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy asoslari.

L.S. Vygotskiy yozma nutqni og'zaki nutqdan sifat jihatidan farq qiluvchi, alohida va ancha murakkab nutq faoliyati deb ta'riflagan: unda bola tovushli nutqni belgilar tizimiga aylantirishi, fikrini qo'shimcha vaziyatsiz, so'zlar orqali to'liq ifodalashi talab etiladi [6]. A.R. Luriya yozuv jarayonini bir necha bosqichdan iborat murakkab faoliyat sifatida tasvirlaydi: so'zning tovush tarkibini tahlil qilish, tovushlarni harflar bilan solishtirish va harakat orqali qayd etish [7]. Demak, tovush tarkibini ajrata olmaydigan yoki tovushlarni aniq farqlay olmaydigan bola yozuvda bu kamchiliklarni takrorlashi tabiiy.

R.E. Levina va uning izdoshlari yozma nutqning shakllanishi og'zaki nutqning to'rt tomoniga: talaffuz, fonematik idrok, lug'at va grammatik tuzilishga bog'liqligini ta'kidlagan [8]. I.N. Sadovnikova va R.I. Lalaeva ishlarida bu qarash rivojlantirilgan bo'lib, yozuvdagi o'ziga xos (disgrafik) xatolar og'zaki nutqning aynan qaysi tomoni yetarli shakllanmagani bilan bog'liq holda tasniflangan [9, 10]. Bunday xatolar o'quv dasturini bilmaslik yoki qoidani unutish natijasidagi oddiy imlo xatolaridan farq qiladi: ular barqaror, takrorlanuvchi va qoidani o'rgatish bilan yo'qolmaydi.

Shunday qilib, yozma nutqning shakllanishida to'rt asosiy asos ajratiladi: (1) tovushlarning aniq talaffuzi, (2) fonematik eshitish, ya'ni tovushlarni farqlash va so'zning tovush tarkibini tahlil hamda sintez qilish, (3) yetarli lug'at zaxirasi, (4) grammatik shakllarni to'g'ri qo'llash. Ulardan birining yetishmasligi yozma nutqda o'ziga xos ko'rinish beradi.

2. Nutqiy qiyinchiliklar va yozuv buzilishlarining o'zaro bog'liqligi.

Xalqaro adabiyotlarda til buzilishi va o'qish-yozishdagi qiyinchiliklar (disleksiya) bir-biri bilan qisman mos tushishi qayd etiladi. D. Bishop va M. Snowling tahliliga ko'ra, ikkala holatda ham fonologik qayta ishlashdagi kamchilik muhim rol o'ynaydi, til buzilishida esa bunga qo'shimcha ravishda grammatik va semantik qiyinchiliklar uchraydi [11]. B. Pennington va D. Bishop nutq, til va o'qish-yozish buzilishlari o'zaro chambarchas bog'liq, ammo bir xil emasligini ta'kidlaydi [12]. M. Snowling va Ch. Hulme esa o'qish buzilishlarini baholashda fonologik qobiliyatlar bilan birga og'zaki til ko'nikmalarini ham hisobga olishni tavsiya etadi [13].

Bu ma'lumotlardan amaliy xulosa shuki, boshlang'ich sinfda yozishda qiynalayotgan bolaning og'zaki nutqi har tomonlama baholanishi lozim. Chunki «tashqi ko'rinishdan» yaxshi gapiradigan bola ham fonematik tahlil yoki grammatik umumlashtirishda yashirin qiyinchilikka ega bo'lishi mumkin. Aksincha, talaffuzida nuqsoni bor har bir bola ham yozuvda xato qilavermaydi: yozma nutqqa ta'sir ko'p jihatdan nuqsonning fonematik jarayonlarga tegishli yoki tegishli emasligiga bog'liq. Bu fikr manbalarni umumlashtirishdan kelib chiqqan bo'lib, mahalliy kuzatuvlar bilan tasdiqlanishi zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Nutqiy qiyinchilik turlari va yozma nutqdagi ko'rinishlari.

Tahlil asosida nutqiy qiyinchilik turlari va ularning yozma nutqdagi ehtimoliy ko'rinishlari 1-jadvalda tizimlashtirildi. Jadvaldagi o'zbekcha misollar tahliliy xarakterga ega bo'lib, ularni real o'quvchi daftarlari asosida tekshirish kelgusi tadqiqotlar vazifasidir.

1-jadval. Nutqiy qiyinchilik turlari va yozma nutqdagi ehtimoliy ko'rinishlari

Nutqiy qiyinchilik	Yozma nutqdagi ko'rinishi (tahliliy misollar)	Asosiy sabab
Tovush talaffuzidagi nuqsonlar	Talaffuzdagi almashtirishning yozuvga o'tishi: «shamol» — «samol», «choy» — «soy», «qo'y» — «ko'y»	Artikulyatsiya va akustik obrazlarning noaniqligi
Fonematik idrokning yetishmasligi	Yaqin tovushlarni (q–k, x–h, g'–g, o'–u) aralashtirish; unli tovushlarni tushirish: «olma» — «oma»	Tovushlarni eshitib farqlay olmaslik
Tovush tahlili va sintezining buzilishi	Harf yoki bo'g'in tushirish, qo'shib yuborish, o'rin almashtirish: «kitob» — «ktob», «daryo» — «dayro»	So'zning tovush tarkibini ketma-ket ajrata olmaslik
Grammatik tuzilishning rivojlanmaganligi (agrammatizm)	Qo'shimchalarni tushirish yoki almashtirish: «maktabga bordim» — «maktab bordim»; kelishik va egalik shakllarida xatolar	Morfologik umumlashtirish va so'zlarni bog'lashdagi qiyinchilik
Lug'at zaxirasining kambag'alligi	Qisqa, bir xil tuzilishdagi gaplar; mazmunan noaniq yoki takroriy bayon	Faol lug'at yetishmasligi, fikrni ifodalashdagi cheklanish
Bog'langan nutqning rivojlanmaganligi	Bayon va insholarda ketma-ketlikning buzilishi, mantiqiy uzilishlar, gap chegarasining belgilanmasligi	Rejalashtirish va matn tuzish ko'nikmalarining yetishmasligi
Fazoviy-ko'rish tasavvurlarining yetishmasligi	Shakli o'xshash harflarni aralashtirish (b–d, p–q), harfni ko'zgudagidek yozish	Optik-fazoviy idrok va ko'rish xotirasidagi kamchilik

Jadvaldan ko'rinadiki, bir xil tashqi xato (masalan, harf tushirib qoldirish) turli sabablarga ega bo'lishi mumkin. Shu bois korreksion ish xatoning sababini aniqlashdan, ya'ni logopedik tekshiruvdan boshlanishi kerak, xatolarni shunchaki sanash yoki takroriy mashq bilan chegaralanish yetarli emas.

4. O'zbek tilining yozma nutq o'zlashtirishiga ta'sir etuvchi xususiyatlari.

O'zbek yozuvi lotin alifbosiga asoslangan bo'lib, unda tovush va harf o'rtasidagi moslik ingliz yoki fransuz yozuviga nisbatan ancha izchil. Xorijiy tadqiqotlar shaffof imlo tizimiga ega tillarda o'qish va yozishni dastlabki o'zlashtirish tezroq kechishini ko'rsatgan [14]. Bu holat o'zbek tilida tovush tahlili va harf-tovush mosligi ko'nikmalarining yozuv uchun alohida ahamiyatini kuchaytiradi: tovushni aniq eshitmagan va ajratmagan bola yozuvda «eshitganidek» yozib xato qiladi. Bu qarash umumiy tipologik asosga ega bo'lib, o'zbek tili misolida alohida empirik tekshirishni talab qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tahlil davomida o'zbek tilining yozuv bilan bog'liq quyidagi xususiyatlari korreksion ish uchun muhim deb belgilandi:

– **Maxsus tovushlar va harf birikmalari.** O'zbek tilida «o'», «g'» harflari, «sh», «ch», «ng» birikmalari bitta tovushni ifodalaydi. Bola bu birikmalarni ikki harf sifatida emas, bitta tovush sifatida idrok etishi lozim; aks holda ularni tushirib qoldirish yoki ajratib yozish xatolari uchraydi.

– **Yaqin tovush juftliklari.** Til orqa va tomoq tovushlari (q–k, x–h, g'–g) hamda lablangan unlilar (o'–u) bir-biriga yaqin eshitiladi; fonematik eshitishi sust bolalar ularni yozuvda aralashtirishi mumkin.

– **Agglyutinativ tuzilish.** O'zbek tilida so'z qo'shimchalar yordamida o'zgaradi va bir so'zga bir necha qo'shimcha ketma-ket qo'shilishi mumkin («maktab-lar-imiz-ga»). Grammatik tuzilishi rivojlanmagan bolalar uchun qo'shimchalarni tushirib qoldirish va ularning ketma-ketligini buzish xavfi yuqori.

– **Unlilar uyg'unligi va talaffuz farqlari.** Hudud shevalari va ayrim so'zlardagi talaffuz o'zgarishlari adabiy yozuvdan farq qilishi sababli bola eshitgan shaklni yozuvga ko'chirib xato qilishi mumkin; o'qituvchi bunday xatolarni nutq buzilishidan farqlashi kerak.

– **Ikki tilli muhit.** Ayrim bolalar o'zbek tili bilan birga rus yoki boshqa tilda muloqot qiladi. Bunday holatda xatoning sababi nutq buzilishimi yoki til o'zlashtirish jarayonining tabiiy bosqichimi, buni ehtiyotkorlik bilan farqlash lozim, aks holda ikki tillilikning o'zi «nuqson» deb baholanishi mumkin.

Bu xususiyatlar korreksion materiallarni (so'z ro'yxati, mashq, matn) o'zbek tilining real tovush va morfologik tuzilishiga tayangan holda tuzish zarurligini ko'rsatadi. Xorijiy (asosan rus tilli) uslubiy ishlanmalarni to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish samarali bo'lmasligi mumkin.

5. Korreksion-pedagogik yondashuvlar.

Adabiyotlar tahlili asosida o'zbek tili sharoitiga moslashtirilgan besh bosqichli korreksion-pedagogik yondashuv modeli taklif etiladi (2-jadval). Model muallifning umumlashtirishi bo'lib, uning samaradorligi sinovdan o'tkazilmagan.

2-jadval. Korreksion-pedagogik yondashuvning besh bosqichli modeli

Bosqich	Mazmuni	Mas'ul	Kutiladigan natija
1. Aniqlash va yo'naltirish	O'qituvchining tizimli kuzatuvi (kamida 2–3 hafta), yozma ishlarning xatolar tahlili, ota-ona bilan suhbat, eshitish va ko'rishni tekshirtirish tavsiyasi, shubha saqlansa logoped yoki tibbiy-pedagogik komissiyaga yo'naltirish	Sinf o'qituvchisi, ota-ona	Xato sababining aniqlanishi, o'z vaqtida mutaxassisga murojaat
2. Logopedik tekshiruv va reja	Og'zaki nutqni (talaffuz, fonematik eshitish, lug'at, grammatika, bog'langan nutq) va yozma ishlarni baholash; tashxis va individual korreksion reja tuzish	Logoped, tibbiy mutaxassis	Xato turining aniqlanishi, individual reja

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Bosqich	Mazmuni	Mas'ul	Kutiladigan natija
3. Og'zaki nutq asosini mustahkamlash	Talaffuz korreksiyasi; fonematik eshitishni rivojlantirish (tovushlarni farqlash, so'zdagi tovush o'rnini aniqlash); lug'at va grammatik shakllar ustida ishlash	Logoped, o'qituvchi	Yozma nutq uchun barqaror asosning shakllanishi
4. Yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish	Tovush tahlili va sintezidan harfga o'tish; bo'g'in, so'z, gap, matn bosqichlari; ko'p hissiyotli usullar (eshitish, ko'rish, harakat, tegib sezish); matn tuzishni rejalar va tayanch so'zlar bilan o'rgatish	O'qituvchi, logoped	Takrorlanuvchi xatolarning kamayishi, bog'langan yozma matn tuzish ko'nikmasi
5. Mustahkamlash va hamkorlik	Uy sharoitida qisqa kundalik mashqlar; sinfda moslashuvlar (qo'shimcha vaqt, xatolarni sababiga ko'ra baholash, rag'batlantirish); natijalarni kuzatib borish	Ota-ona, o'qituvchi, logoped	Ko'nikmalarning mustahkamlanishi, o'quvchining o'ziga ishonchi

Modelning uchinchi va to'rtinchi bosqichlari ilmiy dalillar bilan eng yaxshi asoslangan. Fonematik anglash (tovushlar bilan ishlash) bo'yicha ko'plab tadqiqotlarni umumlashtirgan meta-tahlil bunday o'rgatish bolalarning o'qish va imlo ko'nikmalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan [15]. G. Gillon fonologik anglashni rivojlantirish bo'yicha amaliy tizimni taklif etib, tovushni farqlash, so'zni tovushlarga ajratish va tovushlarni harflar bilan bog'lash ketma-ketligini asoslagan [16]. Nutq va tilning rivojlanishidagi kechikish yoki buzilishlar uchun o'tkazilgan davolash choralarining meta-tahlili esa ifodali talaffuz va lug'at sohalarida samaradorlik haqida ishonchli ma'lumot keltirgan, grammatik tuzilma bo'yicha dalillar kamroq ekanini ko'rsatgan [17]. Bu natija grammatik qiyinchiliklar ustida ishlashda ayniqsa uzoq muddatli va tizimli yondashuv zarurligini bildiradi.

Rus tilli logopediya maktabida ishlab chiqilgan yondashuvlar yozuv buzilishlarini sababiga qarab (artikulyator-akustik, fonematik tahlil va sintez, agrammatik, optik) tasniflash va har bir turga mos mashqlar tizimini qo'llashni nazarda tutadi [9, 10, 18]. Bu tamoyil o'zbek tili sharoitiga moslashtirilganda, avvalo 4-bandda ko'rsatilgan xususiyatlar (maxsus harf birikmalari, yaqin tovush juftliklari, qo'shimchalar) mashq materialining asosi bo'lishi lozim.

Amaliy jihatdan quyidagi ish shakllari tavsiya etiladi: (a) so'zlarni tovushlarga ajratish va tovushlardan so'z tuzish o'yinlari; (b) yaqin tovush juftliklarini («q–k», «x–h», «g'–g») eshitib farqlash va tegishli so'zlarni daftarga yozish mashqlari; (c) «sh», «ch», «ng» kabi birikmalarni bitta tovush sifatida tanishtirishga qaratilgan mashqlar; (d) so'zga qo'shimchalarni bosqichma-bosqich qo'shish orqali grammatik tuzilmani mustahkamlash; (e) rasm yoki reja asosida qisqa matn tuzish; (f) xatolar ustida ishlash jurnali yuritish va o'quvchining o'z xatolarini topishga o'rgatish.

6. O'qituvchi roli va uning chegarasi.

O'qituvchi bolaga logopedik yoki tibbiy tashxis qo'ya olmaydi; uning vazifasi xatolarning takrorlanuvchi, barqaror xarakterini payqash, ularni tizimli qayd etish va zarur hollarda bolani logoped, defektolog, psixolog yoki tibbiy-pedagogik komissiyaga yo'naltirishdir. Bunday ish taqsimoti bir

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tomondan har bir xato qilgan bolani «nuqsonli» deb baholash xavfini kamaytiradi, ikkinchi tomondan haqiqiy qiyinchilikni e'tibordan chetda qoldirmaydi. Bundan tashqari, o'qituvchi bolaning xatolari uchun uni jazolamasligi, ota-onaga natijalarni «muammoli» deb tamg'alamasdan, hurmat bilan yetkazishi muhimdir: ishonchli munosabat bo'lmasa, eng yaxshi tavsiyalar ham amaliy natija bermaydi.

Tadqiqotning cheklovlari.

Birinchidan, ish nazariy bo'lib, taklif etilgan model va jadvallardagi misollar mahalliy maktab sinflarida sinovdan o'tkazilmagan. Ikkinchidan, tahlil mavjud nashrlarga tayangan, O'zbekiston boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida nutqiy va yozuv qiyinchiliklarining tarqalganligi bo'yicha raqamli ma'lumotlar keltirilmagan; xorijiy ko'rsatkichlar mahalliy vaziyatga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirilishi mumkin emas. Uchinchidan, o'zbek tilining xususiyatlari to'g'risidagi xulosalar tipologik tahlilga asoslangan va o'quvchilar yozma ishlarining haqiqiy xato korpusi bilan tekshirilmagan.

XULOSA

Tahlil shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy qiyinchiliklar yozma nutq shakllanishiga bevosita ta'sir qilishi mumkin: talaffuz, fonematik eshitish, lug'at va grammatik tuzilishdagi kamchiliklar yozuvda tovush va harf tushirish, almashtirish, qo'shimchalardagi xatolar hamda matn tuzishdagi qiyinchiliklar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Tashqi jihatdan bir xil xato turli sabablarga ega bo'lishi mumkinligi sababli korreksion ish sababni aniqlashdan boshlanishi kerak.

O'zbek tilining xususiyatlari (maxsus harf birikmalari, yaqin tovush juftliklari, agglyutinativ tuzilish, ikki tilli muhit) korreksion materiallarni milliy asosda ishlab chiqishni taqozo etadi. Taklif etilgan besh bosqichli model aniqlash, logopedik tekshiruv, og'zaki nutq asosini mustahkamlash, yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish va oila bilan hamkorlikni birlashtiradi.

Tahlil asosida quyidagi amaliy tavsiyalar beriladi:

– boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun yozuvdagi o'ziga xos xatolarni oddiy imlo xatolaridan farqlashga bag'ishlangan qisqa muddatli seminar va o'quv kurslarini tashkil etish;

– o'qituvchilar uchun o'quvchilarning yozma ishlaridagi takrorlanuvchi xatolarni qayd etuvchi sodda kuzatuv va xatolar tahlili kartalarini joriy qilish;

– yozuvda barqaror qiyinchilikka ega o'quvchilarni logoped yoki tibbiy-pedagogik komissiyaga o'z vaqtida yo'naltirish tartibini mustahkamlash;

– o'zbek tilining tovush va morfologik xususiyatlariga tayangan korreksion mashqlar to'plamlari hamda uslubiy qo'llanmalarni ishlab chiqish;

– ota-onalar bilan hamkorlikda uy sharoitida bajariladigan qisqa va qiziqarli mashqlar tizimini yo'lga qo'yish;

– sinfda alohida ehtiyojli o'quvchilar uchun moslashuvlarni (qo'shimcha vaqt, xatolarni sababiga ko'ra baholash) amaliyotga joriy etish.

Kelgusi tadqiqotlarda mahalliy boshlang'ich sinf o'quvchilari yozma ishlarining xato korpusini yig'ish, nutqiy qiyinchiliklarning tarqalganligini aniqlash va taklif etilgan modelni pedagogik eksperiment orqali sinab ko'rish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni (O'RQ-637), 2020-yil 23-sentabr. — Lex.uz.

2. O'zbekiston Respublikasining «Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Qonuni (O'RQ-641), 2020-yil 15-oktyabr. — Lex.uz.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Ayupova M.Yu. Logopediya. O'quv qo'llanma. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2011. — 288 b.
4. Tomblin J.B., Records N.L., Buckwalter P., Zhang X., Smith E., O'Brien M. Prevalence of specific language impairment in kindergarten children // Journal of Speech, Language, and Hearing Research. — 1997. — Vol. 40(6). — P. 1245–1260.
5. Catts H.W., Fey M.E., Tomblin J.B., Zhang X. A longitudinal investigation of reading outcomes in children with language impairments // Journal of Speech, Language, and Hearing Research. — 2002. — Vol. 45(6). — P. 1142–1157.
6. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech. — Moskva: Labirint, 1999.
7. Luriya A.R. Ocherki psikhofiziologii pisma. — Moskva: Izd-vo APN RSFSR, 1950.
8. Levina R.E. (red.) Osnovy teorii i praktiki logopedii. — Moskva: Prosveshchenie, 1968.
9. Sadovnikova I.N. Narusheniya pismennoy rechi i ikh preodolenie u mladshikh shkolnikov. — Moskva: Vlados, 1995.
10. Lalaeva R.I., Venediktova L.V. Diagnostika i korrektsiya narusheniy chteniya i pisma u mladshikh shkolnikov. — Sankt-Peterburg: Soyuz, 2004.
11. Bishop D.V.M., Snowling M.J. Developmental dyslexia and specific language impairment: same or different? // Psychological Bulletin. — 2004. — Vol. 130(6). — P. 858–886.
12. Pennington B.F., Bishop D.V.M. Relations among speech, language, and reading disorders // Annual Review of Psychology. — 2009. — Vol. 60. — P. 283–306.
13. Snowling M.J., Hulme C. Annual Research Review: The nature and classification of reading disorders — a commentary on proposals for DSM-5 // Journal of Child Psychology and Psychiatry. — 2012. — Vol. 53(5). — P. 593–607.
14. Seymour P.H.K., Aro M., Erskine J.M. Foundation literacy acquisition in European orthographies // British Journal of Psychology. — 2003. — Vol. 94(2). — P. 143–174.
15. Ehri L.C., Nunes S.R., Willows D.M., Schuster B.V., Yaghoub-Zadeh Z., Shanahan T. Phonemic awareness instruction helps children learn to read: evidence from the National Reading Panel's meta-analysis // Reading Research Quarterly. — 2001. — Vol. 36(3). — P. 250–287.
16. Gillon G.T. Phonological Awareness: From Research to Practice. — New York: Guilford Press, 2004.
17. Law J., Garrett Z., Nye C. The efficacy of treatment for children with developmental speech and language delay/disorder: a meta-analysis // Journal of Speech, Language, and Hearing Research. — 2004. — Vol. 47(4). — P. 924–943.
18. Efimenkova L.N., Misarenko G.G. Organizatsiya i metody korrektsionnoy raboty logopeda na shkolnom logopunkte. — Moskva: Prosveshchenie, 1991.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.